

Др Шербо РАСТОДЕР

ВЈЕРСКА ПОЛИТИКА КРАЉА НИКОЛЕ 1878-1912. (ОДНОС ПРЕМА МУСЛИМАНИМА)

Предмет: Проблематика међуконфесионалних односа у црногорској историографији је тек периферно начета тема. Бројни су разлози наведеној појави и њих, прије свега, треба тражити у линеарном, једностраном, традиционалном развоју историографије, чија је тенденција за профилацијом апсолутистичких судова као доминантне одреднице историјске представе и идентитета грађеног на колективној свијести. Такође постоје бројни разлози идеолошке природе и разна методолошка ограничења која наведене теме већ традиционално ситуира у оквир „проблематичних” и „осјетљивих”, јер су управо то теме „о којима се све зна”, иако је о њима мало написано и истражено. Посебно онда ако у средишту интересовања буду елементи који одређују цивилизацијску препознатљивост и одређују историјски развој у дужем трајању, као и индивидуалну свијест која детерминише конкретан облик понашања.

У фокусу интересовања овога рада су краљ Никола и црногорска држава са једне, и муслимани са друге стране као мањинска вјерска групација у православно већинској држави. Дакле, проблем се проматра превасходно кроз пројекцију међуконфесионалних односа и вјерске припадности као опште одреднице. Отуда је, датом садржају прилагођена форма из разлога што под вјерским појмовима „муслиман” може бити садржана етничка одредница (Муслиман, Албанац, Турчин, Црногорац, Србин, Хрват). Тежња је усмјерена ка изучавању цјеловитости датог питања и његове доминантне препознатљивости у времену о којем је ријеч. Аутор ових редова полази од начела иманентног савременом цивилизованом свијету да се у тоталитарним друштвима националност доказује а у демократским исказује.

У конкретном случају нас занима владар који је пресудно утицао на друштвени и политички развој Црне Горе, чији су поданици послвије 1878. године били и припадници исламске (муслиманске) вјероисповијести и који је конкретним и декларативним поступцима одређивао укупне међуконфесионалне односе и у чијој се политици препознају њени суштински циљеви. Уз то,

кроз наведене односе преламао се и однос Црне Горе са окружењем, процјењивала њена међународна позиција и тестирао модел цивилизоване коегзистенције мултиконфесионалног друштва као историјске и животне реалности.

Краљ Никола и муслимани

1. *О броју муслимана у Црној Гори.* – Нема поузданих података о броју муслимана у Црној Гори 1878. године, односно у оним крајевима који су одлукама Берлинског конгреса постали саставни дио међународно признате Црне Горе. П. А. Ровински наводи да их је 1898. године, дакле 20 година касније, било укупно 12.493. И нешто конкретније, али приближно исте податке, што значи да се односе на приближно исто вријеме, налазимо у мемоарима Сима Поповића. Тако он наводи да је у Улцињу било 126 кућа са 2.973 становника, а у селима: Пистула 25 кућа са 119 становника, Зогање 36 кућа са 104 становника, Ђурке 8 кућа са 37 становника, Круче 28 кућа са 132 становника, Кулонза 15 кућа са 55 становника, Братица 20 кућа са 80 становника, односно у читавом Улцињском округу је било укупно 848 муслиманских кућа са 3.500 становника. Тада је Улцињ имао 9 џамија, а сва наведена села (осим Круча и Братица) имала су по једну џамију. Према истом извору у Бару су биле 134 муслиманске куће са 776 становника и 39 кућа Цигана са 183 становника, док је у околним селима било: Заљево 85 кућа са 394 становника, Добра Вода 79 кућа са 428 становника, Печурице 36 кућа са 199 становника, Мркојевићи 142 куће са 737 становника, Микулићи 33 куће са 217 становника, Туђемили 54 куће са 260 становника. У Крајини је било 383 куће са 1952 становника, односно у читавом Барском округу било је укупно 760 муслиманских кућа са 3.900 становника. Оно што се запажа из наведених података је релативно мали број чланова домаћинстава у Улцињском (4,13) и нешто већи у Барском округу (5,13). Према истим подацима у Бару су биле три џамије, у осталим селима по једна, а у Крајини је било седам џамија.

Подгорица је у исто вријеме имала 400 муслиманских кућа са 2.165 становника, док је у селима Горичани и Бериславци било 64 куће са 378 становника. У Подгорици су се налазиле три џамије, а у Горичанима и Бериславцима по једна.

Никшић је у исто вријеме имао 19 муслиманских кућа са 91 становником, а у Црквицама у Пиви је било 12 кућа са 65 становника. По једна џамија се налазила у Никшићу и Црквицама. Према подацима које наводи Симо Поповић, у Црној Гори је било 2.489 муслиманских кућа са 12.051 становником исламске вјере, или 4,84 по домаћинству, односно кући. Од укупног броја било је 5.923 мушкарца и 6.128 жена.¹ Да се наведени подаци односе на период када је про-

¹ Види. П. А. Ровински, *Црна Гора у њојој прошлости и садашњости*, IV, Цетиње 1994, 185. Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 553-554.

шао први талас масовнијег исељавања свједоче и подаци Петра Шобајића који наводи да је Никшић по ослобођењу 1877. године имао 450 домова, од чега је било 40 хришћанских.² Према једном турском попису из 1896/97. године у колашинској општини је било 6.337 становника, од којих 4.067 муслимана а 2.270 православних,³ док је према подацима које је 1894. године сакупио Валтазар Богишић у Зети живјело 17 муслиманских братстава са 62 куће.⁴

Према првим званичним подацима из пописа извршеног 31. децембра 1909. године укупан број муслимана у Црној Гори је износио 10.659 и живјели су у сљедећим областима:

	мушких	женских	свега
1. Катунско-ријечка	36	2	38
2. Зетско-брдска	1400	620	2.020
3. Морачко-васојевићка	7	–	7
4. Никшићка	100	62	162
5. Приморско-црмничка	4432	4.000	8.432
Укупно:	5.975	4.684	10.659

Према подацима истог пописа, муслимани у Црној Гори су имали 36 камија и исто толико хоџа. Од тога:

	Цамије			Хоџе		
	варошке	сеоске	свега	варошке	сеоске	свега
1. Улцињски	7	4	11	7	4	11
2. Барски	4	14	18	4	14	18
3. Подгорички	6	1	7	6	1	7
	17	19	36	17	19	36

Тада су муслимани имали 6 вјерских школа (мектеба) и 8 вјероучитеља.⁵ Од тога:

Кадилук	Број одељења			Вјероучитељи
	мушких	женских	свега	
1. Улцињ	2	1	3	3
2. Бар	2	–	2	2
3. Подгорица	2	1	3	3
	6	2	8	8

² Петар Шобајић, *Никшић (Опоџић)*, Београд 1938, 80.

³ Ризај Скендер, *Ујравна йодела Новойазарскоџ Санџака*, Краљево, 1973, 39.

⁴ Јован Бојанић, *Муслимани у Црној Гори*, Никшићке новине 23. март 1995, бр. 1158.

⁵ Глас Црногорца од 12. II 1911, бр. 7,2; Глас Црногорца од 30. X 1910., бр. 49,3.

Према наведеним подацима намеће се једино могућ закључак, у историографији релативно апсолвиран, да се почев од 1878. године број муслимана у Црној Гори стално смањивао због израженог процеса иселавања.

2. *Ойийи ирвани, йолийички и духовни амбијент живљења муслимана у Црној Гори* – Не мали број истраживач тврди да је Црна Гора овога доба била вјерски најтолерантнија земља на Балкану.⁶ Уз то, многи аутори тврде да је Црна Гора прва признала слободу исповједања вјере, позивајући се при томе на 92. члан Данилова законика из 1855. године.⁷ Ако се има на уму да је у Србији исламска вјероисповијест призната једним указом Михаила Обреновића, у Аустрији 1912. године, а у Хрватској 27. априла 1916. године, онда је у том смислу Црна Гора направила значајан искорак. То што је Црна Гора и прије Берлинског конгреса признавала слободу исповједања ислама, било је по некима знак „еманципације и хуманизма” у процесу укључивања Црне Горе у цивилизована европска друштва, што се показало као посебно важна чињеница послије 1878. године када је Црна Гора ослобађањем Бара, Подгорице, Спужа, Никшића, Колашина и других мјеста добила и поданике исламске вјере.

Чланом XXX Берлинског уговора из 1878. године, муслиманима у Црној Гори је загарантовано право власништва над цјелокупном непокретном имовином,⁸ што је уз раније признату слободу исповиједања ислама створило основ за организовање Исламске вјерске заједнице у Црној Гори и унутрашње уређење вјерског живота муслимана. За прво муфтију у Црној Гори је постављен Хаци Салих ефенди Хули из Улциња (родом је био из Скадра), којем је књаз Никола дао пуноважну власт „да суди муслиманима по Шеријату, онако исто како је то било у турски вакат”.⁹ Поред муфтијства постојала су и три кадилука: у Улцињу, Бару и Подгорици, са кадијама које је именовао муфтија а потврђивао

⁶ Ђоко Пејовић наглашава: „Чињеница је да у Црној Гори није позната искључивост према припадницима друге народности и вјере”. Ђоко Пејовић, *Развићак и просвјетле и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 196.

⁷ „Иако у овој земљи нема никакве народности до једино српске и никакве друге вјере до једино православне источне, то опет и ону нашу домаћу праву уживати како и сваки Црногорац и Брђанин”.

Види: Јован Бојовић, *Законик књаза Данила*, Титоград 1982, 165. Аутор наводи да ријечи „до једино српског” нема у оригиналном рукопису Законика, што се може видјети и у објављеном факсимилу.

⁸ Новак Ражњатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 311-313.

⁹ Види: *Енциклопедија живих религија*, Београд 1990, 305;

Јован Јовановић, *Муслимани у црногорској држави*, победа 4–11, април 1980.

Фејзулах Хацибајрић, *Мушеза ефендија Карађузовић, муфтија црногорских муслимана*, Сарајево 1963, 393 (сепарат).

их је владар преко министарства просвјете и црквених послова. Од 1909. године муфтија и остали исламски свештеници су примали плату из државне благајне и у том смислу су били изједначени са православним и католичким свештенством у Црној Гори. Послије исељења првог муфтије у Скадар, на молбу књаза Николе Турска је послала Хаџи Мустафу Хилми Тиквешалију (родом из Тиквеша) за новог муфтију, одредивши му плату од 100 турских лира, док му је Црна Гора давала 100 наполеона годишње.¹⁰

У црногорски устав из 1905. године уграђена су рјешења којима је прецизно одређено питање духовне јурисдикције над муслиманима. У члану 129 одређено је да унутрашња управа над муслиманима у Црној Гори припада црногорском муфтији.¹¹ У бесједи поводом проглашења Устава, књаз Никола је нагласио: „Нашим држављанима, Муслиманима, који не уступају добрим владањем, редом и послушношћу својим хришћанским суграђанима, потврдио сам „Шеријат” – закон о браку и диоби и наслједству и изравнао их слободно у правима са њиховом кршћеном браћом у држави, које су их вазда спајале њиховим Великим Калифом, нијесу им спречаване”.¹²

Јуна 1912. године, књаз Никола је за муфтију црногорским муслиманима поставио Муртезира Карађузовића, значајну културну и политичку личност, одаћу Црној Гори и њеном господару, једног од најобразованијих муслимана свог времена.¹³ Постављањем Карађузовића, књаз Никола је потврдио своју оријентацију у вјерској политици, да духовници и поглавари вјерских заједница буду рођењем и укупним радом окренути Црној Гори да и тиме вјерски осамостали заједнице у односу на вјерске центре изван Црне Горе. Уз то, муфтија црногорских муслимана, арцибискуп барски и црногорски митрополит су били вирилни (по положају) посланици Црногорске народне скупштине.¹⁴

За разумијевање укупног положаја муслимана у овом периоду важна су питања вакуфа, односно однос државе према непокретним добрима и имовини муслимана, потом питање школовања муслиманске дјеце и питање служења рока у црногорској војсци. Питање вакуфа и питање имовине (посебно исељених) муслимана је посебно актуелизовано после 1878. године када је отпочео процес напуштања својих огњишта од стране муслимана. Питање њихове имовине је постало политичко и социјално питање које се рјешавало непосредним пре-

¹⁰ Види: Симо Поповић, *Мемоари*, Цет-Подг. 1995, 569-577.

¹¹ Устав за књажевину Црну Гору, Цетиње 1907, 2.

¹² Никола I Петровић, *Политички сјиси*, Цет-Титоград 1989, 344.

¹³ Види: АЈ, 66 пов – 105-314, Препис указа од 20 јуна 1912 Глас Црногорца од 23.VI 1912, бр. 27. АЈ, 69 – 33/359, Досије Муртезира Карађузовића; Фејзулах Хаџибјерић, н.дј., 394.

¹⁴ *Педесет година на престољу Црне Горе*, 115-116.

говорима између Црне Горе и Турске. Фактички, црногорска држава је имовину муслиманских исељеника конфисковала, тежећи да на тај начин избјегне одлуке Берлинског конгреса и доведе муслимане пред свршен чин.¹⁵ Са друге стране, Турска је објективно својом политиком поспјешивала процес исељавања, свдећи питање имовине исељених муслимана на проблем прости материјалне надокнаде.

Проблем школовања муслиманске дјеце настао је у процесу мијењања државноправног амбијента у којем су дјучерашњи турски поданици били суочени са, за њих, промијењеним правним и политичким оквиром, суочени са одредбама о обавезном школовању, по правилима црногорског школског система. Одбијање муслимана да шаљу своју дјецу у школе мотивисано је било страхом од процеса секуларизације друштва, потом социјалном компонентом и на крају страхом од разарања традиционалног облика образовања муслиманске дјеце у Турској, у којој је апсолутни приоритет имала вјерска поука.¹⁶ Анализом цјелокупног питања долази се до закључка о релативно толерантној политици црногорске државе и књаза Николе по овом питању, те у том смислу тешко да би се могао наћи рационалан разлог који би ишао у прилог присутним мишљењима у

¹⁵ О томе види више:

Мехмед Беговић, *Вакуфи у Југославији*, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 44, Београд 1963, 5;

Милан Бартош, *Међународно јавно право*, Београд 1954, 461-462;

Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори 1878-1919*, Титоград 1959, 31-137;

Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Зајтарју и Горњем Полимљу 1878-1912*, Титоград 1973;

Општи имовински законик за Црну Гору, Београд 1986, 404.

¹⁶ Види више: Растодер Шербо, *Краљ Никола и муслимани у Црној Гори 1878-1912*, Побједа (фелтон) 25. XI 1997-3. XII 1997;

Глас Црногорца 21/1892, 25, 4;

Глас Црногорца 24/1895, 21, 1;

Симо Поповић, н.д. 567-573;

Вељко Шакотић, *Никшић у Књажевци (Краљевци) Црној Гори*, Никшић 1996, 201-207;

Ђоко Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 49;

Васо Радовић, *Улцињ 1878-1914*, Улцињ 1997, 49;

П. А. Ровински, н.д., 184;

Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Зајтарју...*, 73/74;

Каплан Боровић, *Руселбеговићи, породична историја*, Женева 1994, 84;

Хамдија Шаркиновић, *Бошњаци од Начертанија до Меморандума*, Подгорица 1997, 65-90.

историографији да је ово питање коришћено у смислу подстицања муслимана на исељавање. При томе се недовољно критички не анализира систем затворене културне и просвјетне самодовољности муслимана, који је био фобичан према свим облицима модернизације друштва.

Слично би се могло констатовати и за служења војног рока у црногорској војсци, гдје су црногорска држава и књаз Никола испољили спремност на тражење компромисних рјешења у односу на муслимане. Умјесто обавезног служења војног рока у црногорској војсци, за њих је уведена обавеза плаћања низамије. „Сваки мухамеданац, изузимајући сакате, плаћао је од 18 до 50-те године живота по 6 фиорина у злату низамије”. Ова мјера уведена по узору на хришћане у Турској, по Ровинском, била је уведена „зато што је био могућ рат са Турском, па би се муслимани тада морали борити против свога, по правилима муслиманске вјере – поглавара”. То истовремено није значило да није било муслимана у црногорској војсци. Неки су добровољно ступали у Ђачки батаљон, подофицирску школу, а било је и почасних командира батаљона.¹⁷ Проматрано у цјелини, наведена мјера, иако код муслимана сматрана као привилегија, имала је значајну социјалну компоненту јер је сигурно утицала на видљиво сиромашење муслимана у Црној Гори. Према неким изворима, они су до 1909. године платили „више од милион круна низамије, док су годишње плаћали око 30.000 круна”.¹⁸

3. *Краљ Никола и Муслимани* – Противурјечни и крајње поларизовани судови о односу књаза Николе према муслиманима, посебно у публицистичкој, па и научној историографији, у основи имају два противурјечна суда. Први је апологетски и полази од декларативних одређења црногорског књаза садржаних у бројним прогласима и декларацијама, у којима се налазе изворни примери етике чојства и јунаштва који кореспондира са патријархалним вриједностима „херојске и чојске” Црне Горе. Други је апсолутно негативан, и он у књажевим поступцима према муслиманима препознаје само политичку мимикрију и демагогију из које се објективно сакривала намјера да се изиграју одредбе Берлинског уговора и подстакну муслимани на исељавање, уочавајући при томе чињеницу да су читаве области насељене муслиманским живљем временом биле исељене. При томе се апстрахује чињеница да је кретање муслимана за границама турске империје препознатљив процес од Великог бечког рата (1683-1699). Уз то, знатан дио муслимана у Црној Гори у суштини је посједовао одлике домицилног становништва: горштачки елеменат, војничку и ратничку психологију, високе стандарде војничке части, и менталну структуру владајућег слоја. Све наведено

¹⁷ П. А. Ровински, н.дј., 184.

¹⁸ Стенографске белешке Црногорске народне скупштине, Редовни сазив 1. XII 1908, 414-415.

се мора имати на уму, како би се објективно сагледали цјелокупни процес и улога књаза Николе. У сваком случају, бројни примјери дају довољно основа за поуздан закључак да је књаз Никола био једини владар на Балкану који је муслимане сматрао људима „своје крви” и позивао их да се не исељавају, већ да остану на својим вјековним огњиштима. Уз то, многе од њих је учинио поштованим члановима своје заједнице, исказујући према њима и знаке личног поштовања. Мислимо да је књаз Никола био, прије свега, mudar и прагматичан политичар и владар, који је изванредно познавао менталитет, поријекло и психологију црногорских муслимана, њихово схватање друштва, државе и владара.

Почев од седамдесетих година, књаз Никола је примао поједине избјегличке муслиманске породице из Херцеговине, рачунајући да ће преко њих проширити свој утицај на тамошње муслимане.¹⁹ У истом политичком контексту треба разумети књажеву лирско-епску пјесму „Женидба бега Љубовића” која је настала 1868. године, а у којој је, прерађујући већ постојећу пјесму, направио праву апологију херцеговачком беговату. Уздижући старе беговске породице, које су већ тада биле социјално маргинализоване, књаз је рачунао да би их због незадовољства, узрокованог реформама Омер-паше Латаса, могао придобити.²⁰ Свој сегментални однос према херцеговачком беговату, књаз Никола је испољавао и касније, позивајући поједине познате прваке и њихове породице да се не исељавају, већ да се настане у Црној Гори.²¹ Са напријед наведеним кореспондира и позната књажева „Прокламација херцеговачком народу” из јуна 1876. године, односно њен дио намијењен „Херцеговцима мухамеданске вјере” у којем књаз Никола обећава муслиманима иста права као и хришћанима.²² С обзиром на то да је поменута „Прокламација” објављена уочи рата у Херцеговини, то је она била јасна порука са прагматичним циљем отупљивања могућег отпора, али и потврда књажевог става демонстрирана касније током рата кроз релативне хумане односе према непријатељу и заробљеницима, о чему свједоче бројни записи.²³ Препознатљива црта књаза Николе била је у витешком односу

¹⁹ Види: Никола I Петровић, *Политички списи*, Цет.-Титогр. 1989, 98-99; Симо Поповић, н.дј., 553;

Педесет година на пресјолу..., 50.

²⁰ Живко Андријашевић, *Национална идеологија књаза Николе 1860-1868*, рукопис.

²¹ Када је 1879. године син Смаил-аге Ченгића, Хајдар бег, напустио Херцеговину, књаз је послао своје изасланике да га убиједо да се настани у Црној Гори. Види: Хамдија Крешенљаковић, *Ченгићи*, Сарајево 1959, 27, напомена 65.

²² Никола I, *Политички списи...*, 144.

²³ Види више:

Исто, 147;

Спирidon Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд 1963, 57-58;

према заробљеницима. О томе свједоче бројни примјери, од односа према заробљеним Хасану Хоту и Буљук-баши Муртезу, послје битке на Крњицама (априла 1862),²⁴ потом у односу према погинулом Селим-паши и заробљеном Муктар-паши, послје битке на Вучјем долу.²⁵ Или према Скендер-бегу заповједнику одбране Никшића,²⁶ до Ибрахим-бега и Селим-бега, заповједника одбране Бара,²⁷ и Мехмеда Ресулбеговића, заповједника одбране Улцића.²⁸ У свим наведеним случајевима књаз Никола заповједницима одбране поменутих градова враћа оружје, одајући им на тај начин част и поштовање, велича њихово јунаштво и уопште према њима се односи као „јунак према јунаку”.

У том смислу, чини се посебно занимљив однос књаз Николе према никшићким муслиманима, не само зато што су се они у највећем дијелу послје пада Никшић иселили већ и зато што је у постојећој историографији, иако исцрпно описана епопеја њихових лутања, остало мноштво недоумица о разлозима њиховог масовног исељавања,²⁹ и улози књаз Николе у том процесу.

Треба имати на уму, да релативно бројни записи упућују на закључак да су никшићки муслимани припадали ратничком елементу, вјерски фанатизованом, људима ратничке традиције, велике храбрости и гордости. Такав профил никшићких ратника се објективно тешко мирио са губитком привилегија господарског слоја, што је био један од основних разлога за њихово исељавање у Босну, а потом послје њиховог активног учешћа у отпору аустроугарској окупа-

Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње-Титоград 1985, 321-329.

²⁴ Ејуп Мушовић, *Нешић о Хоџима и Хасану Хоџу, њешићерско-бихорском забићу*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976; Никола I, *Полићички сјиси*, 25.

²⁵ Краљ Никола, *Мемоари*, 376-377; С. Поповић, н.дј., 207-210; Никола I, *Полићички сјиси*, 149.

²⁶ Краљ Никола, *Мемоари*, 466; Артур Еванс, *Илирска њисма*, Сарајево 1967, 140; Вељко Шакотић, н.дј., 49;

Петар Шобајић, н.дј., 120.

²⁷ Краљ Никола, *Мемоари*, 494; Симо Поповић, *Мемоари*, 261.

²⁸ Каплан Буровић, н.дј., 79.

²⁹ О исељавању никшићких муслимана види више: Краљ Никола, *Мемоари*, 466; Артур Еванс, н.дј., 140; Вељко Шакотић, н.дј., 52; Петар Шобајић, н.дј., 63-116; Јован Цвијић, *Балканско њоуосјирво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 142; Васа Чубриловић, *Полићички узроци сеоба на Балкану 1860-1880*, Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд 1930, 44-46; Ејуп Мушовић, *Црногорски мухаџери и њихова крешања*, ИЗ 1-2, 1986, 142-146, 150-156; Јован Цвијић, *Мешанасјаничка крешања* (Насеља и порекло становништва), књ. 12, 21; Симо Поповић, н.дј., 554; Јован Ивовић, *Расељавање никшићких муслимана*, ИЗ, I, 5-6, 1948, 363-369; П. А. Ровински, н.дј., 182-183; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње 1996, 287-316; Ејуп Мушовић, *Муслиманско сјановништво Србије...*

цији 1878. године и широм тадашњег турског царства. Нијесмо наишли ни на један извор који би потврдио некоректно држање књаза Николе према пораженим противницима, односно никшићким муслиманима. То истовремено не значи да није било појединаца из врха црногорске власти, који интимно нијесу прижељкивали њихово исељавање, па га чак и подстицали. Зна се да војвода Божо Петровић није са симпатијама гледао на књажеву политику помирења и да је заговарао њихово исељавање, мотивишући то тиме да се 4.000 никшићких муслимана неће никад помирити са новонасталом ситуацијом. Уз то, треба имати на уму јасан економско-социјални мотив узрокован очекивањем побједника да ће им припасти напуштена непокретна добра.³⁰ О коректном држању књаза Николе према никшићким муслиманима убједљиво свједочи и чињеница да су се они, последице сеобе у Босну, обраћали црногорском књазу за помоћ и позивали га на заједничку борбу против Аустро-Угарске и њене окупације Босне и Херцеговине. О томе говори једно писмо упућено књазу Николи из Тузле 6. септембра 1879. године, као и писмо истог датума упућено Петру Вукотићу, које су „испред народа” потписали „командант и муфтија таслички Муамед Нурдин и ефендија Пиводић Шаћир бег из Никшића”.³¹ Уз то, из једног говора Лутви-бега Мушовића, вође делегације никшићких муслимана, одржаног у Сарајеву 1878. године, јасно се назире схватања црногорског књаза и његовог односа према муслиманима.³² Тиме се може и објаснити одлука никшићких муслимана, односно једног дијела, да се последице протјеривања из Босне поново врате у Никшић. Међутим, разумијевање између побједиоца и побијеђених је релативно кратко трајало. Повратници су затекли своје куће и имања већ подијељене црногорским досељеницима, а одлука о забрани ношења фесова и обавезном ношењу црногорских капа, потом забрана ношења оружја, била је само додатни разлог за трајно напуштање својих огњишта.³³ Дода ли се наведеном убрзано сиромашење никшићких муслимана и стање у којем су некад најбогатији дошли у позицију да траже „врећу брашна” како би преживјели, онда је јаснији мотив о одлуци за исељавање и оних који су првобитно били остали.³⁴ Ту прије свега мислимо на Мушовиће, једну од најчувенијих муслиманских кућа, чије је исељавање тадашњи „Глас Црногорца” пропратио са чуђењем.³⁵ У сваком слу-

³⁰ Види нап. 29.

³¹ ДМЦ, Сенатски списи 1877, бр. 258.

³² Народна слога (у Босни), бр. 106, 9/21 јул 1878, Сарајево, 276 „Браћо и Турци и Срби! Мени је каживао свијетли књаз Никола да смо ми браћа по крви и језику и да су наши стари једно били, а тако и јес као што сви знамо...”

³³ Види: Јован Ивовић, н.дј., 365-368.

³⁴ Исто, Вељко Шакоћих, н.дј., 53.

³⁵ Глас Црногорца” 8/1879, 13, 3.

чају, до 1882. године у Никшићу је од 410 муслиманских кућа, колико их је било 1877. године, остало само 19, на челу са Мехмед Асковим Ибричићем, којег је књаз Никола поставио за првог капетана ослобођеног Никшића, који је био четири године на том положају, а потом се иселио у Бијело Поље.³⁶ Исељавања муслимана нијесу била никаква посебност Никшића, већ се биљеже и она са подручја осталих ослобођених крајева (Спуж, Жабљак, Ријека Црнојевића, Колашин, Зета, Подгорица, Бар и Улцињ). Из Спужа су се иселили сви муслимани, осим једног Међикукића који се покрстио (прозвао се Саво) и оженио Црногорком, као и из Зете у коју су се населили црногорски досељеници.³⁷

Декларативно залагање црногорског књаза и дата обећања очигледно нијесу била довољно гаранција муслиманима да остану на својим огњиштима. Несумњива аграрна пренасељеност и перманентна „глад“ за земљом код црногорског становништва била је основни разлог жеље за исељењем дојучерашњих ага и бегова и логичан социјални порив ка задовољењу егзистенцијалних потреба. Зато декларативна обећања књаза Николе у духу најбољих традиција „херојске и чојске“ Црне Горе и конкретна рјешења која га дефинишу као прагматичног политичара, стварају осјећај двоструког стандарда његове политике. Једног окренутог јавности и другог окренутог конкретним рјешењима у политици „свршеног чина“³⁸ и изигравању одредби Берлинског уговора. У том смислу илустративан је пример „Проглас исељеним црногорским муслиманима“ од 13. јула 1881. године, који треба сагледавати у контексту притисака Турске и сила потписница Берлинског уговора. Иако је наведеном претходио и „проглас“ књаза Николе од 18. XI 1880. године такође муслиманским исељеницима, којима је дата „амнестија“, ипак су они у крајњим посљедицама остали само лијепо свједочанство високих хуманистичких начела црногорског књаза.³⁹ Са друге стране, не може се пренебрећи чињеница да је тадашње званично државно гласило „Глас Црногорца“ у цјелини протежирао један толерантан и помирљив став према муслиманима. Аутор ових редова није наишао ни на један текст у коме се не истиче толеранција, позив на заједнички живот, без мржње и реваншизма, или пак евентуалног омаловажавања дојучерашњих противника. „Јунаци се бију док се бију, последије боја они се мазе и поштују“, или „Црногорац воли своју вјеру али не мрзи туђу, не презире нити гони иког због друге вјере, не

³⁶ Види: Вељко Шакотић, н.дј., 53, 420.

³⁷ Види: Симо Поповић, н.дј., 554-555; о расподјели мухаџерске земље види: Жарко Булајић, н.дј., 31-141.

³⁸ Види: Краљ Никола, *Политички сјиси*, 225.

³⁹ Види више: Растодер Шербо, *Књаз Никола и Муслимани*, Побједа 27. XI 1997 – 16. XII 1997 (фелтон); види: Жарко Булајић, н.дј., 32-33; Никола I, *Политички сјиси*, 227-228; Застава 1881, 111, 1.

иде за тијем нити му је стало до тога да ко своју вјеру мјења за његову”, били су најчешће истицани ставови у званичном државном гласилу.⁴⁰

У прокламацији „Народу у Подгорици и Зети” из јануара 1879. године, издајој уочи уласка црногорских трупа у Подгорицу, књаз Никола је поновио ставове у односу на муслимане, који се сусрећу и у другим сличним изворима: „Вас неће дијелити предамном вјера од ваших православних и католичких судржављана. Сви скупа уживаћете једнаку и исту љубав моју, једнаку и исту правичност мојих. Свак је слободан у својој вјери, у својим добрим обичајима и у својему раду”.⁴¹

У новим околностима „практични дух” Подгоричана битно је одредио судбину муслимана у овом граду, из кога се „дигла само сиротиња”.⁴² Већ у фебруару (17. II) 1879. године на Цетиње је дошла депутација подгоричких муслимана који су изразили „потпуну преданост” књазу Николи, признајући му „правичност”.⁴³ У поменутој депутацији били су „све саме прве аге и бегови”. У име депутације књазу Николу је поздравио Бећир бег Османагић, истичући књажеву толерантност, правичност и великодушност „према нашијем једновјерницима” и обећавајући да ће се муслимани „трудити да не будемо мањи од твојијех најбољих Црногораца, наших данашњих суграђана”. Књаз је узвратио пригодним ријечима, тврдећи да неће „правити разлике међу својим поданицима по вјери”, и да очекује да ће се муслимани „као нови црногорци изједначити сасвијем са старим црногорцима”. Посљедњег дана боравка депутације на Цетињу, дошло је до братимљења Мартиновића и Османагића, братстава истог поријекла.⁴⁴

Свијест о етничкој сродности и међусобној повезаности је била значајна основа „помирења” и у суштини убрзавала је процес међусобне интеграције. То не значи да је тај процес био бесконфликтан и да је одмах створена клима међусобног повјерења. Према подацима министарства унутрашњих дјела, до краја 1880. године из Подгорице се иселило 50 муслиманских породица. Истовремено у Врању, Владнама и Матагужима, мјестима у близини тадашње црногорске границе, 1893. године су се налазиле 133 муслиманске породице исељене из Зете и Подгорице. Из Спужа и околине иселиле су се све муслиманске породи-

⁴⁰ Види: Глас Црногорца 8/1879, 51; Глас Црногорца од 12. јула 1881, 28, 1; Глас Црногорца од 13. септ. 1881, 37, 1.

⁴¹ Глас Црногорца од 27. јан. 1879, 3; Никола I, *Политички сјиси* 190-191.

⁴² П. А. Ровински, н.дј., 182.

⁴³ Глас Црногорца 8/1879, 5, 1.

⁴⁴ Глас Црногорца 8/1874, 5, 4; види: Вукмановић Саво, *Брајсџиво Мартиновића*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу I, 1963, 193; Јован Ердељановић, *Сјара Црна Гора*, Београд 1978, 310.

це.⁴⁵ Цамије у Голубовцима, Бериславцима, Спужу и Жабљаку су биле порушене.⁴⁶

Почетна подозривост подгоричких муслимана, манифестована кроз одбијање наредбе министарства унутрашњих послова и обавезном попису,⁴⁷ убрзо је била превазиђена тако да већ почетком осамдесетих година биљежимо њихова масовнија укључења у друштвени живот, кроз укључивање у рад Подгоричке читаонице и давање прилога за њен рад.⁴⁸

На једном скупу одржаном под Вељим брдом у јануару 1882. године, књаз Никола је обавијестио подгоричке муслимане да обавезну војну службу замјењује низамијом, по угледу на обавезу коју су хришћани Подгорице плаћали Турској, овог пута умањену за 20%, „с тим да се ове дажбине ослобађају хоце и хације као и старци који не подпадају под војну обавезу”.⁴⁹ Јавну захвалност црногорском књазу за однос према подгоричким муслиманима налазимо десетак година касније у написима хаџи Хафиза М. Лукачевића, који је на страницама „Гласа Црногорца” исписивао странице аполוגије књазу Николи.⁵⁰ Муслимани су се масовно прикључивали у обиљежавање државних празника и свечаних прослава, рођендана књаза и књегиње.⁵¹ Муслимани су редовно прослављали своје вјерске празнике, о чему је „Глас Црногорца” редовно извјештавао објављујући и имена људи који су отишли на хаџилук у Меку.⁵² Са друге стране, књаз Никола је 1894. године дозволио градњу нове зграде мектеба у Подгорици.⁵³

Слична искуства биљеже се и у односу књаза Николе и барских и улцињских муслимана, за које је Ровински забиљежио: „И уопште код становника Бара и Улциња које море зближава са културнијем европским земљама веома је слаба везаност за Турску под чијом су влашћу уживали извјесну незави-

⁴⁵ Види опширније: Жарко Булајић, н.дј., 88-89.

⁴⁶ АЈ, 63.в.а. – 129, извадак вакфије Горичанске цамије; Исто, Уједињени вакуфи порушених цамија.

⁴⁷ Глас Црногорца 8/1879, 27, 1.

⁴⁸ Види: Глас Црногорца 10, 1881, 22, 3; Глас Црногорца 20/1891, 1, 2; Глас Црногорца од 12. јула 1881, 28, 1.

⁴⁹ Глас Црногорца 11/1882, 3 (3).

⁵⁰ Глас Црногорца 20/1891, 8, 1-2, Допис из Подгорице.

⁵¹ Види: Глас Црногорца 20/1891, 40, 2; Глас Црногорца 20/1893, 18, 2.

⁵² Исто, Тако су нпр. 1893. године на овај пут, који се сматрао светом обавезом сваког муслимана, из Подгорице отишли хаџи Омер Пашић (старац од 86 година), хаџи Ферхат Лачевић и хаџи Алија Луковић.

⁵³ Ђоко Пејовић, н.дј., 55.

сност”.⁵⁴ У томе су многи налазили разлоге за чињеницу да са овог подручја није било масовних иселјавања и да су се многи који су пред налетом црногорске војске у први мах били иселили, касније повратили на своја огњишта.⁵⁵ Мркојевићи и Барани су без предрасуда давали своју дјецу у школу и у том смислу број ђака исламске вјере са овог подручја је значајно превазилазио број у другим мјестима са муслиманским становништвом.⁵⁶ Као изразито хетерогено подручје у националном и вјерском смислу, барски крај је често истицан као примјер толеранције: „О томе свједочи стање данашње у Бару међу тамошњим становништвом од све три вјере, који се лијепо пазе и земаљске законе подједнако поштују”.⁵⁷ Нешто сложенија ситуација је била у Улцињу, тада насељеном углавном Албанцима, који је био под јаким утицајем оближњег Скадра. У том смислу, подсећамо на податак Сима Поповића, гувернера Приморске нахије, о томе да се из овога града у једној години иселило 200 домова,⁵⁸ иако је за првог начелника улцињског начелства био постављен локални првак Арслан бег Ресулбеговић, за помоћника Аци Мемед, а за писара Ахмет Биљаш, а уз то књаз Никола је лично даривао неке улцињске прваке.⁵⁹ Прво одобрење за градњу цамије књаз Никола је дао управо Улцињанима 19. XI 1890. године,⁶⁰ а излазећи им у сусрет наредио је да се трговачка поморска застава на којој је био крст замијени заставом са његовом „окруженом шифром”.⁶¹ Стрпљив и промишљен рад гувернера Сима Поповића и толерантност књаза Николе према иновјерницима допринио је потпуној пацификацији овога подручја и лојалном држању тамошњег становништва. У том смислу често је истицан примјер Мркојевића, који су по много чему били специфична заједница. Примили су ислам у XVII вијеку, а као аутохтона племенска заједница сачували су свој специфичан говор. Уједно то је била једина племенска заједница у Црној Гори која није мигрирала по примању ислама, већ је задржала континуитет живљења на једном подручју. Како су на том подручју сачувани и материјални остаци из хришћанске епохе (гробља, цркве и сл.), а уз то су и даље живјели заједно са дијелом православних саплеменика, то су они посједовали изражену племенску свијест унутар које је, више него код других, била сачувана свијест о поријеклу и ет-

⁵⁴ П. А. Ровински, н.дј., 182.

⁵⁵ С. Поповић, н.дј., 555-556; Војвода Гавро Вуковић, н.дј., 442-444, 448-449.

⁵⁶ Види: Ђ. Пејовић, н.дј., 56.

⁵⁷ Глас Црногорца од 13. септембра 1881, бр. 37, 1.

⁵⁸ Симо Поповић, н.дј., 572-573; Види: П. А. Ровински, н.дј., 182.

⁵⁹ Види: Каплан Буровић, н.дј., 80; Никола I, *Политички списи*, 221.

⁶⁰ Види: Симо Поповић, н.дј., 556-561.

⁶¹ П. А. Ровински, н.дј., 183; Глас Црногорца 20/1891, 26, 2; Просвјета, септембар 1894, св. XI, 604-605.

ничкој сродности са православним живљем. Све је то узроковало да се код Мркојевића сачувају многи обичаји из хришћанске епохе, какав је био обичај изношења крста св. Владимира на Тројчиндан на Румију. Мркојевићи су активно учествовали у обнављању православних племенских цркава, што им по признању тадашњег православног свештенства „служи на част”.⁶² Са друге стране, „с највишом дозволом његовог височанства књаза Николе I” 21. марта 1891. године постављен је „први камен у темељу нове џамије у Мркојевићима”, која се градила „као богомоља за Мухамеданце, вјерне и покорне поданике” књаза Николе.⁶³

Међу најинтересантније и свакако најпоучније односе међу људима уопште, а између књаза Николе и муслиманских поданика посебно, је његов однос са Селим-бегом барским, угледним турским племићем и симболом некадашње моћи турског царства. О овим односима је у литератури доста и занимљиво писано,⁶⁴ посебно о настанку књажеве пјесме „Турчину”, која је написана 1879. године и у којој се велича јунаштво Турске и њена освајања.⁶⁵ С обзиром на релативну апсолвираност овога питања у литератури, указаћемо на једну његову другу димензију. Ту прије свега мислимо на чињеницу да је сваки књажев гест тада имао снагу примјера. Да је то тако, показује и примјер пјесме посвећене Амзи-бегу Мушовићу, ордонансу и официру књаза Николе, која је објављена у „Гласу Црногорца” 1897. године. Пјесму је потписао Радоје Црногорац (псеудоним Радоја Рогановића) и она композицијом и садржајем подсећа на пјесму „Турчину” која је много познатија. Ова мало позната пјесма гласи:

Вјерова си вјеру турску
а српске си био крви
а био си јунак, кућић
Оногошта града први.

Па зашто ти пјева не бих
кад си витез био прави
иако си против браће
ти водио бој кржави...

⁶² Тако су у селу Веље Микулиће 1894. године обновили цркву Св. Николе заједно са православним племеницима.

Просвјета, септембар 1894, св. XI, 604-605.

⁶³ Глас Црногорца 20/1891, 13, 2, Нова џамија.

⁶⁴ Види: Симо Поповић, н.дј., 728-731; П. А. Ровински, н.дј., 185; Јован Јовановић н. дј.

⁶⁵ Симо Поповић, н.дј., 741-743; Симо Матавуљ, *Биљешке једног њисца*, Београд 1953, 189; Божидар Вуковић, *Етничко уважавање њрошћивника*, Побједа од 12. септ. 1997, бр. 11405, 15; Никола I, *Политички сјиси*, 239.

Кад ти томе крив нијеси
но Косово тужно наше,
што се браћа посље њега
немилосно раздвајаше...

Еј, дако се кад изведри
и на српски неба дио
те да штује братац брата
Па, он које вјере био.⁶⁶

Из садржаја наведене пјесме може се уочити да она у суштини носи у себи етику поштовања јунаштва, историјску свијест косовског мита и хуману поруку праштања и помирења. У суштини то је била препознатљива трансверзала односа црногорске државе према муслиманима у Црној Гори у разумљивом настојању да они Црну Гору прихвате као своју отаџбину. У том смислу, однос према некада моћном беговату је однос према елити муслиманске заједнице и поучан примјер, који снажно дјелује на племенско-главарско друштво и његове традиционалне вриједности. Било да се ради о односу иза којег се крије неки појединачни и општи интерес (као у случају Селим-бега) или пак његовог сина (Али-бега Мустафагића), који се повратио из Албаније у Црну Гору и био предметом посебне пажње књаза Николе (именовао га за свог ађутанта) и уопште гајио однос посебног поштовања.⁶⁷

Нормализација односа Црне Горе и Турске, посебно пријатељски односи књаза Николе и султана Абдул Хамида, од којег је послѣ прве посјете Цариграду 1893. године добио на дар двор Емергијан и друге посјете 1899. када је добио на дар јахту, додатно су релаксирале однос према муслиманима.⁶⁸ Послѣ прве посјете књаза Николе Цариграду у Црној Гори се почео прослављати Дан ступања на пријесто Абдул Хамида (18. август). Тог дана су „топови с града пуцали”, „батаљон војника с командиром” стајао је пред џамијом, а у џамијама су држане свечане дове, док је грађанство ишло турском конзулу на честитање.⁶⁹ Прославе су забиљежене у Подгорици и Улињу.⁷⁰ Тада је турским пода-

⁶⁶ Глас Црногорца 26/1897, 40, 3.

⁶⁷ Види: Васо Радовић, н.дј., 28; Симо Поповић, н.дј., 745; Просвета, јануар 1893, св. III, 112, Преставио се важан Турчин у Бару; Глас Црногорца 2/1892, 50, 4; Али бег Мустафагић (некролог).

⁶⁸ Види: Краљ Никола, *Мемоари*, 659-749; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње 1996, 679-701.

⁶⁹ Симо Поповић, н.дј., 576-577.

ницима било дозвољено да носе оружје при проласку кроз Црну Гору, иако и је до тада оно одузимано, па по изласку на граници враћано. Уз то, у Улцињу је у то вријеме био отворен турски конзулат.⁷¹

Средином 1902. и 1912. године Хоџа Муртезир Карађузовић објављује серију текстова о „Муслиманима у Црној Гори”, њиховим правима, Шеријату, организацији исламске заједнице и слично.⁷² У периоду од 1878. до 1912. године дате су три дозволе за градњу џамија у Приморјској нахији.⁷³ Све наведено чини се важним у сагледавању и процјењивању положаја муслимана у Црној Гори.

Анексија Босне и Херцеговине 24. IX/7. X 1908. године била је озбиљан тест за муслимане у Црној Гори. Као црногорски поданици били су ослобођени од војне обавезе и плаћали су низамију. У ситуацији која је мирисала на рат стављени су у искушење – узети или одбити оружје. Узети га, за Муслимане у Црној Гори је значило добровољно одрицање од привилегија добијених од црногорског књаза. Одбити оружје, значило је јачање подозрења према њима као лојалним поданицима црногорске државе спремним да се одазову на сваки позив „господара” и испољавање несолидарности са „једновјерном браћом” у Босни и Херцеговини. Међусобно неинтегрисани (културно и политички) и без постојања јединственог вођства, Муслимани у Црној Гори понашали су се различито, зависно од расположења локалних првака, процјена мјесних главара или уплива агената са стране. Део муслимана се одмах солидарисао и прикључио масовним демонстрацијама организованим широм Црне Горе у знак солидарности са Босном и Херцеговином и противљења чину анексије. У томе су предњачили подгорички муслимани, чија је делегација предвођена командиром Омером Бибезићем приспјела на Цетиње 22. октобра 1908. године. Бројала је 30 чланова, који су носили „српску тробојницу и турску заставу”. Подгорички муслимани су намјеравали да лично „изјаве готовост Његовом краљевском Вишочанству Господару да на његов позив стану у одбрану домовине и њених интереса, чим се укаже потреба”.⁷⁴ Омер Бибезић је том приликом пред књазом

☞

⁷⁰ Глас Црногорца 24/1895, 35, 2-3, О прослави у Подгорици; Глас Црногорца 27/1898, 35, 2, О прослави у Улцињу.

⁷¹ Види: Симо Поповић, н.дј., 576-577.

⁷² Види: Глас Црногорца 1. јун 1902, бр. 22, 2-3, Муслимани у Црној Гори; Глас Црногорца 22. јуна 1902, бр. 25, 2-3 (наставак); Глас Црногорца 38/1909, 18, 2, Шеријат; Глас Црногорца 41/1912, 4, 2, 2-3, Црногорски и босанско-херцеговачки муслимани и надлежности шеријатских судова.

⁷³ Глас Црногорца 38/1909, 18, 2, Шеријат.

⁷⁴ Цетињски вјесник 25.X 1908, 1-4; АЦГ, МУД Рамадановић – министарство унутрашњих дјела Војводићу 22.X 1908, бр. 6091;

☞

Николом одржао надахнут говор у којем је, поред осталог, изјавио: „... Батаљон Теби вазда највернијих и најоданијих Муслимана из Подгорице, долази да Ти, поводом последњег мучког напада Аустријана на наша права, изјавим у име свију своју праву поданичку готовост, да у сваком трену под Твојом светом заставом журно стане на браник домовине, да нечовјечнику и мучком крвнику јуначки отпор и жао за срамоту врати...” Послије обећања књаза Николе да ће им дати оружје уколико желе, сјутрадан (23. X 1908) муслиманима су подијељене пушке, из којих су они задовољно пуцали уз пјевање патриотских пјесама, срдачно поздрављени од Цетињана.⁷⁵

Иначе у Подгорици су уз учешће припадника „свих конфесија” избиле демонстрације још 26. септембра 1908. године. Поред народног посланика Станка Мојковића и љешкопољског попа Крста Поповића, тим поводом је још говорио Садик Стрнић, први муслиман љекар из Црне Горе, којег је школовао књаз Никола. Његов позив окупљенима, „да дају живот на олтар домовине” био је пропраћен пуцањем из пиштоља и поклицима у здравље књаза Николе и султана.⁷⁶ Иначе, добровољну мобилизацију муслиманског живља у Црној Гори подстицала је и званична државна пропаганда тврдњом да је и Турска одлучна против анексије Босне и Херцеговине. Тако су, према писању Радомана Јовановића, у то вријеме била формирана четири муслиманска батаљона са 2.305 људи укупно.⁷⁷

Истраживачи наведене проблематике, а прије свих др Милорад Радусиновић и др Лука Вукчевић, су с правом уочили да међу муслиманима у Црној Гори није владало уједначено расположење у погледу спремности одзива у црногорску војску добровољно.⁷⁸ Муслимани из Приморске области (Бар и Улцињ) су, за разлику од подгоричких, имали потпуно резервисан став према наведеној иницијативи. Разлоге треба тражити у снажној пропаганди из оближњег Скадра и удаљености аустроугарске војске преко Бара, ово подручје је имало изузетан

Види: Лука Вукчевић, *Црна Гора у босанско-херцеговачкој кризи 1908-1909*, Титоград 1985, 99-100

Др Милорад П. Радусиновић, *Држање црногорског муслиманског живља за вријеме анексионе кризе 1908-1909*, Историјски записи 3-4, 1989, 85-86.

⁷⁵ Цетињски вјесник 25.X 1908, 1-4. Глас Црногорца 25.X 1908, 1-3.

⁷⁶ Цетињски вјесник, 4.X 1908, 1-3.

⁷⁷ Радоман Јовановић, *Црна Гора и источна Херцеговина за вријеме анексионе кризе 1908-1909*, Југословенки народи пред I свјетски рат, САНУ, посебно издање, Београд 1967, 293.

⁷⁸ Л. Вукчевић, н.дј., 99-100; Милорад П. Радусиновић, н.дј., 86-97.

стратешки значај, те је расположење тамошњег становништва било предмет пажње свих заинтересованих страна.⁷⁹

Питање добровољаца за рат против Аустро-Угарске посебно је актуелизовано послије скупа у Сјеници (22. октобра 1908) на којем су учествовали „представници народа” Сјенице, Новог Пазара, Нове Вароши, Пријепоља, Пљеваља, Бијелог Поља, Рожаја и Берана. Уз учешће „православног и муслиманског становништва” на поменутом скупу оштро је осуђена анексија.⁸⁰ Ни резултати овог скупа нијесу битније промијенили расположење муслиманског живља у Црној Гори. Док су Подгоричани тражили оружје, дотле су Улцињани,⁸¹ Барани⁸² и Мркојевићи⁸³ одбијали да се одрекну низамије.

О понашању муслимана у Црној Гори током анексионе кризе водила се и расправа у Црногорској скупштини. Док су поједини посланици износили тврдњу да је служење у војсци уставн обавеза и да је ослобађање од те обавезе превасходно била мјера која је омогућавала муслиманима да се у евентуалном рату против Турске не сукобе са „једновјерницима” и султаном као врховним вјерским поглаваром, дотле је хоца Карађузовић, доказивао лојално и патриотско држање муслимана и њихову спремност да се у сваком тренутку ставе на браник домовине.⁸⁴

Као што је познато, анексиона криза се завршила крајем марта 1909. године признањем анексије Босне и Херцеговине. Беч је за узврат изгубио право на 29. члан Берлинског уговора којим се значајно ограничавао суверенитет Црне Горе над њеним Приморјем (Бар). Милорад П. Радусиновић с правом закључује да су тиме „Црногорски муслимани још чвршће повезани са својом државом. Градови Бар и Улцињ, у којима су муслимани сачињавали значајан дио становништва, били су ослобођени од вршљања и контроле разних аустро-угарских чиновника, претварајући се у двије слободне луке”.⁸⁵

⁷⁹ Види: Глас Црногорца 25.X 1908, бр. 59; Цетињски вјесник 25.X 1908, бр. 36; Л. Вукчевић, н.дј., 100.

⁸⁰ Види: Милорад Радусиновић, *Војно-политичка нестабилност на граници Црне Горе и турског Санџака за вријеме анексионе кризе (1908-1909)*, Историјски записи 3, 1980; Лука Вукчевић, н.дј., 202-209; Милорад Радусиновић, *Држање црногорског муслиманског...*, 88.

⁸¹ Исто, 89.

⁸² Тако је 95 Барана потписало молбу књазу Николи у којој су тражили да им се остави низамија.

⁸³ Види више: Милорад П. Радусиновић, н.дј., 92-94.

⁸⁴ Види више: Стенографске биљешке Црногорске народне скупштине, Редовни сазив 1. XII 1902, 414-415, 416, 418-421, 488-440.

⁸⁵ М. Радусиновић, н.дј., 96.

Свој однос према књазу Николи и држави на чијем је челу био, муслимани су исказали 1910. године када се у Црној Гори славио велики јубилеј – пола вијека од ступања на пријесто црногорског монарха. Прво су подгорички муслимани на овом скупу 26. марта 1910. године одлучили „да и они на видан начин узму учешћа” у прослави јубилеја књаза Николе, да би током прославе у име исламског свештенства у Црној Гори књаза Николу, пригодним говором, поздравео кадија Муртезир Карађузовић.⁸⁶

Са становишта наше теме и заокруживања цјеловите слике, било би занимљиво прецизно стратифицирати ниво заступљености муслимана у државној администрацији и другим јавним институцијама, доступност јавних функција и начин социјалне инкорпорације у црногорско друштво уопште. Ниво наведеног истраживања за сада не даје довољно фактографског основа за такву и сличну анализу, па овдје тек само неке назнаке. Када је у децембру 1905. године проглашен Устав, том чину су присуствовали и посланици; хоџа Муртеза Карађузовић из Бара, Медо Лукачевић из Подгорице, Адем Колић из Крајине, Хасан Андрић из Мркојевића и Јусуф бег Ресулбеговић из Улциња.⁸⁷

Јашар Рамусовић је пак писао да је краљ Никола у својој најближој служби имао муслимане војводе, сенаторе, учитеље, перјанике и друге државне службенике, јер је сматрао „црногорске муслимане листом своје горе, поштујући све законе и обичаје наше исламске вјероисповијести, који су, баш у њему налазили свог заштитника према традицијама сношљивости која је у Црној Гори урађена”. Потом набраја муслимане које је одликовао краљ Никола:

Бећир бег Османагић, војвода и сенатор из Подгорице, лентом Даниловог ордена;

Дервиш ага Ефовић, капетан, судија из Подгорице, Даниловим орденом II реда;

Дервиш бег Османагић, из Подгорице, Даниловим орденом II реда;

Селим Бибезић, командир из Подгорице, Даниловим орденом III реда;

Медо Ајдаров Лукачевић, капетан и судија, Даниловим орденом III реда;

Смајил бег Османагић, официр из Подгорице, Даниловим орденом IV реда;

Мујо Ефовић, официр из Подгорице, Даниловим орденом IV реда;

Смајо Паћука, из Подгорице, Даниловим орденом IV реда;

⁸⁶ Види више: Цетињски вјесник 3/1910, 27, 2, Муслимани за јубилеј; Цетињски вјесник 3/1910, 66, 3, Прослава педесетогодишњице; Цетињски вјесник 3/1910, 47, 4, Свечани дани црне Горе.

⁸⁷ Јован Јовановић, н.дј.

Поред наведених, одликовани су и фамилија Међикукић из Подгорице разним орденима, потом барјактар Суљо Јахић из Подгорице, Даниловим орденом V реда. Одликоване су куће Бешлића, Хајдарагића, Крњића, Рецовића и беговска кућа Аверића. Муфтија црногорских муслимана Муртезир Карађузовић био је одликован Даниловим орденом II и III реда и Златном медаљом за ревност, а од султана Абдул Хамида II орденом „Месцидије”. Одликовања су имали и Селим бег Капетановић, сенатор из Бара, као и официр Омераловић из Мркојевића. Хамза бег Мушовић, ађутант књаза Николе из Никшића, одликован је Даниловим орденом II реда, а Омер бег Селмановић, судија у Бару родом из Пљеваља, Даниловим орденом V реда. Поред наведених, краљ Никола је одликовао и бројне муслимане изван територије тадашње Црне Горе, односно са оних подручја која су послје балканских ратова (1912) ушла у састав Црне Горе: Дуљка Рамусовића из Берана, Дервиш-ефендију Шећеркадића, муфтију из Пљеваља, Даниловим орденом IV реда, Омер-бега Бајровића, командира из Пљеваља, Даниловим орденом V реда, Сафет-бега Мушовића, капетана из Бијелог Поља, Даниловим орденом V реда, Аљуска Рамусовића, перјаника из Берана, Даниловим орденом V реда, Махмут-бега Мановића из Пљеваља, Даниловим орденом V реда, Сулејмана Јухара из Пљеваља, Златном медаљом. Према неким подацима, краљ Никола је познату породицу Звиздића из Санцака сматрао својим рођацима.⁸⁸

Оно што се поуздано може са данашње дистанце закључити јесте чињеница да у свијести највећег броја муслимана у Црној Гори (посебно у границама прије 1912) живи представа о краљу Николи као праведном владару и заштитнику, код којег су могли наћи „правду” и „задовољење” и човјека вјерске трпљивости и толеранције. Таквом својом политиком, краљ Никола је градио темеље грађанској Црној Гори, који су издржали све пробе историјских искушења у XX вијеку, посебно на подручјима на којима је политика помирења и толеранције провођена дуже вријеме и у континуитету.

⁸⁸ Види: Глас Црногорца од 22.V 1942, бр. 53, 5, Црногорски муслимани и краљ Никола.

Šerbo RASTODER, D. Sc.

KING NIKOLA AND THE MOSLIMS IN MONTENEGRO
1878 – 1912

(Summary)

This work deals with the relationships of King Nikola and Moslems in Montenegro in the period after the Congress of Berlin when Montenegro obtained towns (Nikšić, Podgorica, Kolašin, Bar and Ulcinj) and the surrounding districts. Montenegro became multi-confessional and multinational state. Many Moslems left the Montenegro but many of them decided to stay and be loyal to the Montenegrin state and its ruler. They became rights on their property and their religion by the Congress of Berlin. King Nikola considered them brothers according to their origin and he declaratively was for their stay on their properties.

Everywhere he showed signs of the public respect for their values in the efforts to present his state as a tolerant confessional community. On the other hand, Montenegro was agricultural and overpopulated with the chronic lack of good soil. Montenegro and its ruler settled the Montenegrins on the left Moslems properties, trying to solve and satisfy his orthodox citizens. Such policy was contrary to the declarative attempts of King Nikola and his promises sent to the Moslems in order to dissuade them to move away on one hand and on the other hand with the objective consequences of such policy. That's why we have various statements about this period in historiography about this question. It should be known that not long ago Moslems were the ruling class. They very slowly incorporated in the Montenegrin life and its rule.

In this deed are treated their freedom of religion, the schooling of the Moslems children, service in the Montenegrin army, and the relationship to their property.

Both sides have right, one that says that Montenegro was the most religion tolerant country on Balkan in that period, and the other that says that the King Nikola was very pragmatic carrying out the policy that calmed down objectively antagonized interest of Montenegrin citizens.